

**“Kültür Değişmeleri”
ve
Batılılaşma Meselesi**

Prof. Dr. Yılmaz Özakpınar

ÖTÜKEN

YILMAZ ÖZAKPINAR, 1934'te Boyabat'ta doğdu. 1957'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden, 1960'ta Cambridge Üniversitesi Biyoloji Fakültesi Psikoloji Bölümü'nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Tecrübî Psikoloji Kürsüsü'nde 1964'te doktorasını verdi; 1978'de profesör oldu. Alexander von Humboldt bursu ile 1972-74'te Köln Üniversitesi Sosyoloji Araştırma Enstitüsü'nde iki yıl, aynı bursla 1978'de Bern Üniversitesi Pedagojik Psikoloji Bölümü'nde üç ay ve Fulbright profesörü olarak 1980-81'de Oregon Üniversitesi Kognitif Psikoloji Laboratuvarı'nda altı ay araştırma yaptı. 1982-88'de Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı olarak görev yaptıktan sonra döndüğü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 2001'de emekli oldu. 2003-2004 öğretim yılında Haliç Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. Haziran 2005'te Fatih Üniversitesi Psikoloji Bölümü kurucu başkanı olarak göreve başladı. Bölümün kuruluş ve öğretim felsefesine ilişkin anlaşmazlık nedeniyle Eylül 2008'de ayrılmak zorunda kaldı. İstanbul Arel Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğretim üyesidir. “*Öğrenmede Dikkat Problemi*”; “*Hafıza Yanılmalarının Doğuşu ve İki Ayrı Hafıza Kodu Teorisi*”; “*Psikoloji Tarihi*”; “*Öğrenme: Verimli Zihinsel Çalışmanın Psikolojik Koşulları*”; “*Hafıza*”; “*Psikolojinin Kavramsal Yapısı*”; “*Bir Medeniyet Teorisi: Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış*”; “*İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*”; “*Mümtaz Turhan*”; “*Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*”; “*İnsan İnanan Bir Varlık*”; “*İnsan Düşüncesinin Boyutları*” adlı eserlerin yazarıdır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ / 9

I. BÖLÜM

“Kültür Değişmeleri”:
Mümtaz Turhan’ın Öğrenim Hayatı
ve Bir Bilimsel Problemin Doğuşu / 15

II. BÖLÜM

Batı’ya Yönelişin Anlamı:
Bir Düşünce ve Karakter İnsanı Olarak Mümtaz Turhan / 19

III. BÖLÜM

Bilim Nedir? / 52

IV. BÖLÜM

Köyde Kültür Değişmeleri / 80

V. BÖLÜM

Büyük Şehirlerde Kültür Değişmeleri / 86

VI. BÖLÜM

Köydeki ve Büyük Şehirlerdeki Kültür Değişmelerinin
Karşılaştırılması / 133

VII. BÖLÜM

Kültür Değişmelerinin Psikolojik Analizi / 136

VIII. BÖLÜM

Garplışmanın Neresindeyiz? / 147

IX. BÖLÜM

Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri / 149

X. BÖLÜM

Köy Kalkınması / 158

XI. BÖLÜM

Mümtaz Turhan'ın Etkisi / 161

XII. BÖLÜM

Turhan'da Kültür ve Medeniyet Kavramı / 164

XIII. BÖLÜM

Ziya Gökalp'ta Kültür ve Medeniyet Kavramı / 183

XIV. BÖLÜM

Osman Turan'ın Kültür ve Medeniyet Anlayışı ve
İslâm Medeniyetini / İhya Davası / 222

XV. BÖLÜM

Erol Güngör'ün Kültür ve Medeniyet Anlayışı / 245

GİRİŞ

TÜRK TARİHİ 1400 yıldır batıya akıyor. Orta Asya'dan Viyana kapılarına kadar varan bu akın orada durdu. Viyana'dan iki kez geri dönüldü. İkinci dönüşten sonra Türk'ün kaderi de döndü. Osmanlılar yüce bir medeniyetin temsilcisi olduklarının bilinciyle batıya ilerlemişlerdi. Fethettikleri topraklara İslâmiyet'in insanlık anlayışını götürmüşlerdi. İnsanların, bütün farklılıklarına rağmen, yüksek bir ahlâk nizamı çerçevesinde barış ve huzur içinde bir arada yaşamalarını sağlamışlardı.

On sekizinci yüzyıla girerken artık batıya, arkasında yüce bir medeniyet ve yüksek bir ahlâk nizamı olan ordular gitmiyordu; ama Osmanlı İmparatorluğu, bir başka anlamda Batı'ya gitmek zorunda kalacaktı. Batı'yı incelemek, oradan bir şeyler getirmek ve değişmek gerekiyordu.

Batı'nın gücüne erişmek için Batı gibi olmak gerekliydi. Batı nasıl böyle güçlenmişti? Batı'da ne vardı? Bizim nemiz eksikti? Ne yapmalıydı? Batı gibi olmanın içeriği ve sınırları ne olmalıydı? Şaşkınlık içinde ve el yordamıyla, siyasi durumların zorlamasıyla, tahminlerle, ümitlerle türlü değişme girişimleri yapıldı. Lâle Devri ile başlayan bu girişimler 3. Selim, 2. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerindeki yenilik, ıslahat ve inkılâp hareketleriyle sürdürüldü.

Fakat ne yapılırsa yapılsın siyasi ve ekonomik çözülme durmuyordu. Balkan Savaşı'nın peşi sıra patlak veren 1. Dünya Savaşı, vatanın gözbebeği İstanbul'u ve kalbi Anadolu'yu da tehlikeye düşürmüştü ve siyasi hükümlerle zedelenen Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü artık inkâr edilemez biçimde gözler önüne sermişti.

Çöküşün kaçınılmaz görüldüğü kritik safhada Türk tarihinin değişmez karakteri yine apaçık ortaya çıktı: Türkler devletsiz kalmayacaktı. Son bulmak üzere olan bir imparatorluğun yerine zinde bir devlet kurulacaktı. Kurtuluş Savaşı, bu yeni devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin mayası oldu.

İki yüzyıldır sürekli kendini hissettiren değişme ihtiyacı yine ortalıktaydı. Batı gibi olma girişimleri, devlet ve millet hayatının hemen hemen her yönünü kapsayan devrimlerle Cumhuriyet devrinde de devam etti.

Günümüzde seyahat ve dışarıyla temas imkânları artmıştır. Radyo ve televizyon yayınları, filmler, gazete, kitap ve dergiler Batı ülkelerindeki hayatı ve yenilikleri evin içine kadar getiriyor. Reklamlar, Batı kaynaklı yeni bir tüketim modelini somut olarak sunuyor. Çeşitli kılıklardaki propagandalar, moda, fikir akımları ve ideolojiler, uluslararası ticari müzik günlük hayatı birçok yönlerden etkiliyor. Eğitim, sanayileşme, bankacılık, uluslararası ekonomik ilişkiler, dışarıda dev adımlarıyla ilerleyen ve ülkemizde pazarlanan teknoloji ve dış siyasi baskılar, toplumun hayat tarzını, tutum ve değerlerini değiştiriyor.

Türk toplumu nereye varacağı kestirilemeyen bir değişme krizi içine girmiş görünüyor. Sanattan ticarete, tatil yapma tarzından bayram ziyaretine, selâmlaşma tarzından ana baba ve çocuk ilişkilerine, beslenme alışkanlıklarından hayat felsefesine kadar her alandaki tutum ve davranışlar, ahlâk kuralları, bilgi ve görgü değişiyor.

Değişme, milletlerin hayatında her zaman gözlenen bir olgudur. Şartlar değişir, ihtiyaçlar değişir, amaçlar değişir; onlara ayak uydurmak için, ister istemez, hayatın akışı içinde yapılan işler ve takınılan tavırlar da değişir. Bu anlamda hayat değişmeyle yürür. Toplum hiçbir uyumsuzluk çekmeden doğal bir eğilimle, çoğu zaman farkına bile varmadan değişir.

Belli belirsiz her gün sürüp giden değişmelerden ayrı olarak, bazen toplumu derinden etkileyen büyük değişimler olduğunu tarih bize göstermektedir. Türklerin İslâmiyet’i kabulü işte böyle bir büyük değişimdir. İslâmiyet öncesinde bile teşkilatçı ve medeni bir millet olan Türkler İslâmiyet’e bütün ruhlarıyla bağlanmıştır. Allah’ın birliğine ve Hz. Muhammed’in Allah’ın kulu ve resulü olduğuna iman, Türk toplumunun yapısını değiştirmiş ve onu daha sağlam temellere oturtmuştur. Bu kadar kapsamlı değişmelerin toplum hayatında bir sarsıntı yaratmaması, aksine toplum dayanışmasını artırması ve topluma yeni bir güç kazandırması dikkate değer. Türk toplumu, sekiz yüzyıldan fazla bir süre bu iman ve bu toplum yapısı ile çağının en zinde ve sağlam toplumu olmuş, Anadolu Selçuklu Devleti’ni ve Osmanlı İmparatorluğu’nu kurmuş, o çağlara göre en yüksek insanlık ve adalet anlayışını üç kıtaya götürmüştür.

On sekizinci yüzyılın başlarından günümüze kadar gelen ve bugün de sürmekte olan değişmeler, yukarıda sözü edilen iki tip değişmeden ne kadar farklıdır. Bu fark, her şeyden önce, üç yüzyıla yakın bir zamandır sürüp giden değişmelerin doğurduğu uyumsuzluk, çatışma, tatminsizlik, boşluk hissi, belirsizlik, kararsızlık ve anlamsızlık gibi olumsuz psikolojik etkilerle kendini belli ediyor. İnsanları fııldak gibi döndüren değişmeler öyle bir sosyal ve psikolojik ortam meydana getirmiştir ki insanlar neye inanacaklarını, ne yapacaklarını bilemiyor. Değişmelerden beklenen kalkınma ve refah da bir türlü gerçekleşmiyor.

Bir depremin zorlayıcılığı ve kaçınılmazlığı ile gelen değişimler, bireylerde psikolojik sorunlar doğurmanın ötesinde, toplumun yapısını da sarsıyor. Bireylerin ortak inanç ve değerleriyle beslenmeyen, bir değişim anaforuna kapılmış görünen aile, hukuk, ekonomi ve diğer toplumsal kurumlar, bireylerin hayatına nizam verecek ve huzur getirecek yerde gittikçe artan sorunların kaynağı olmaktadır. İşte yaklaşık üç yüzyıldır süren ve bugün de karşı karşıya olduğumuz bu tür değişimler, ne milletlerin hayatında her zaman gözlenen birinci tip değişimler gibi hiçbir aksaklığa meydan vermeden toplum yapısıyla kaynaşabilmiş ne de bazı ikinci tip büyük değişimler gibi halkın ruhen benimsediği yeni bir toplum yapısını beraberinde getirmiştir.

İnsan ancak aklını kullanabilirse deneyimlerinden yararlanabilir. Neredeyse üç yüzyıldır biriken değişim deneyimi sonucunda Türk toplumu bugün de şaşkın bir durumda denemelere devam ediyorsa, deneyimlerin işe yaradığı söylenebilir mi? İşte bu kitapta fikirlerini inceleyeceğimiz dört büyük şahsiyetten biri olan Mümtaz Turhan, Türk Milleti’nin bu hayati davasını bilim temeline oturtmaya çalışan ilk düşünce adamıdır. Ziya Gökalp’tan sonra gelmesine rağmen, onun fikirlerini daha önce incelememizin sebebi budur. Mümtaz Turhan, yaklaşık yarım yüzyıl önce yayınlanan *Kültür Değişimleri* eserinde bilimsel metodun ışığını Türkiye’nin son iki yüz elli yıllık değişim macerasına çevirmiştir. Bu macerayı psikoloji, kültür antropolojisi ve sosyoloji bilimlerinin yardımıyla kavramsal bir çerçeve oluşturarak yorumlamıştır. Doğadaki olaylar gibi sosyal olayların da rastgele ortaya çıkmadığı, olaylar arasında sebep-sonuç bağları olduğu kabul edilir ve bu bağlar sistematik araştırmalarla belirlenmeye çalışılırsa, sonunda olayların karmaşıklığı, bir ölçüde, kavranabilir bir basitliğe dönüşür. Mümtaz Turhan, bu bilim yaklaşı-

mını kültür değişmesi sürecine uygulamıştır. Ortaya çıkan kavramsal yapı, birikmiş değişme deneyimleri üzerinde muhakeme yürütme imkânını getirmiş ve böylece bundan sonrası için o deneyimlerden yararlanma yolunu açmıştır.

Mümtaz Turhan’ın *Kültür Değişmeleri* eserinden sonra yayınlanan kitapları, o bilimsel temel üzerindeki uygulama projeleri niteliğindedir. “*Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri*” “*Garplışmanın Neresindeyiz?*” “*Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*” “*Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*” “*Üniversite Problemi*” kitapları Türk toplumu sağlıksız değişmenin fırtınalı havasından kurtaracak ve düzenli gelişmenin emin iklimine kavuşturacak tedbirler ve projeler önermektedir.

Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu’nun ölüm kalm mücadelesi verdiği yıllarda sosyal değişme ihtiyacını sistematik bir düşünce zemininde algılamıştır. Sosyolojik bakış açısından “kültür” ve “medeniyet” kavramlarını Türk düşünce hayatına getiren odur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Batı medeniyetine yönelişinde onun düşünce sisteminin sağladığı destek etkileyici olmuştur.

Mümtaz Turhan, Durkheim sosyolojisini örnek alan Ziya Gökalp’ın getirdiği kavramsal yapı çerçevesinde düşünmekle birlikte, İngiliz ve Amerikalı sosyologların ve kültür antropologlarının çeşitli kültürlerde yaptığı çok zengin gözlem verilerinden çıkan prensiplere dayanarak Türkiye’nin geçirdiği değişme sürecini tahlil etmiştir.

Sosyolog Ziya Gökalp ve sosyal psikolog Mümtaz Turhan gibi, tarihçi Osman Turan ve sosyal psikolog Erol Güngör de kültür ve medeniyet kavramlarına başvurarak Türkiye’nin batılılaşma meselesini yorumlamıştır. Elinizdeki *Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi* kitabı, birinci olarak, okurun, Türkiye için hayati önem taşıyan kültür değişmesi sorununun farkında olmasını sağlama amacını güdüyor. İkinci olarak, Mümtaz Turhan’ın *Kültür Değişme-*

leri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik adını taşıyan kitabındaki bilimsel ve bugün de güncelliğini koruyan analizleri kolay anlaşılır bir dille ve gereken yerde açıklamalar yaparak okura aktarma amacını taşıyor.

Elinizdeki kitabın son dört bölümü, sırasıyla Mümtaz Turhan’ın, Ziya Gökalp’ın, Osman Turan’ın ve Erol Güngör’ün kültür ve medeniyet anlayışına ayrılmıştır. Bu bölümler okundukça, bir nokta gittikçe belirginleşecektir: Kültür ve medeniyet kavramlarını, ilgili bütün olguları açıklama gücü olan teorik bir yaklaşımla oluşturmadıkça ne kültür değişmelerini tutarlı biçimde değerlendirmek ne de batılılaşma meselesini aydınlatmak mümkündür.

Mümtaz Turhan’ın, Ziya Gökalp’ın, Osman Turan’ın ve Erol Güngör’ün kültür ve medeniyet anlayışlarının topluca verilmesi, kültür değişmeleri ve batılılaşma meselesine ışık tutacaktır. Ziya Gökalp’tan bugüne gelen çizgiyi eleştirel bir analiz çerçevesinde görmek, Türkiye’de, kültür değişmeleri ve batılılaşma meselesiyle ilgili yüz yıldır süregelen bilimsel esaslı bir düşünce geleneğini fark ettirecektir.

I. BÖLÜM
“KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ”:
MÜMTAZ TURHAN’IN ÖĞRENİM HAYATI
VE BİR BİLİMSEL PROBLEMİN DOĞUŞU

MÜMTAZ TURHAN, Erzurum’un Horasan ilçesinin Akça-
taş köyünde 1908 yılında doğmuştur. Henüz sekiz yaşında
bir çocukken ailesi, Rus işgali yüzünden, 90-100 aileden
oluşan bir köy topluluğuyla birlikte Kayseri’ye göç etmiş-
tir. Topluluk, sekiz yıllık bir göçmenlik hayatından sonra
1923-1924 yıllarında tek tek aileler ya da küçük gruplar
halinde eski yurtlarına dönmüştür. Mümtaz Turhan bu ta-
rihte topluluktan ayrılarak Kayseri Lisesi’nde yatılı olarak
kalmıştır. Bir kısmı Bursa Lisesi’nde ve Ankara Lisesi’nde
devam eden lise öğreniminden sonra İstanbul Üniver-
sitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’ne yazılmıştır. O
sırada Millî Eğitim Bakanlığı’nın açtığı sınavı kazanarak
1928 yılında gittiği Berlin Üniversitesi’nde psikoloji ögre-
nimi görmüştür. Arkasından Frankfurt Üniversitesi’nde
psikoloji doktorası yapmıştır.

Doktora öğrenimi esnasında 1932 yılında tatil için
Türkiye’ye geldiğinde köyünü ve bir kısmı civar köylerde
bulunan topluluk üyelerini ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin-
de yörede iki ay kalmıştır. Almanya’da deneysel psikolo-
ji doktora öğrenimini tamamladıktan sonra 1936 yılında
Türkiye’ye dönünce İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakül-

tesi Tecrübî Psikoloji Kürsüsü’ne asistan olmuştur. Kürsünün başında Almanya’nın Jena Üniversitesi’nden Prof. Dr. Wilhelm Peters vardır. Turhan, aynı yılın yaz tatilinde köyünü ve vaktiyle Kayseri’ye göç edip dönmüş köy topluluğunun yaşadığı yöreyi tekrar ziyaret etmiştir. Bu seferki ziyaretinde, topluluğu kültür değişimleri açısından incelemeye başlamıştır. İncelemelerini 1936-1942 yaz tatlilerinde sürdürmüştür. Bu arada, 1939 yılında, *Yüz İfadelerinin Tefsiri Hakkında Tecrübî Bir Tetkik* adlı teziyle doçent olmuştur.

Mümtaz Turhan 1944’te İngiltere’nin Cambridge Üniversitesi’ne gidince, orada kültür değişimleriyle ilgili muazzam bir literatür olduğunu görmüştür. *Kültür Değişimleri*’nin önsözünde, köydeki kültür değişimlerini incelemeye başlarken, hatta İngiltere’ye gitmeden önce, dünyanın başka yerlerinde de bu çeşit araştırmalar yapılmış olduğunu bilmediğini ifade eder. Öyle anlaşılıyor ki onu kültür değişimlerini incelemeye sevk eden, doğrudan doğruya kendi gözlemleri olmuştur. İçinde doğduğu ve 16 yaşına kadar birlikte yaşadığı köy topluluğunu, Kayseri’de geçirdikleri sekiz yıllık şehir hayatından sonra döndükleri eski yurtlarında ilk defa 1932 yılında ziyaret ettiği zaman içine düştüğü hayreti, Mümtaz Turhan *Kültür Değişimleri* kitabında canlı bir dille anlatır.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, topluluk 1923-1924 yıllarında eski yurtlarına dönerken Mümtaz Turhan Kayseri’de kalmış, daha sonra da Almanya’ya gidip gelmişti. Dolayısıyla, topluluğu sekiz dokuz yıldır görmemişti. Aradan geçen bu zaman zarfında köylülerde sekiz yıllık şehir hayatından ve onun alışkanlıklarından eser kalmamıştı. Evet, eskisiyle mukayese edilince birçok farklar vardı; fakat ilk bakışta insan, göçten önceki kültürün “sanki bir mucize neticesinde” yeniden dirildiği izlenimini alıyordu. İşte bu ilginç gözlem, Mümtaz Turhan’da kültür değişimlerini bir

problem olarak inceleme arzusunu uyandırmıştır. Köydeki araştırmalarının kavramsal yapısını daha sonra Cambridge’de genişletirken, bu kavramsal yapı, onun zihninde, Türkiye’nin son iki yüz elli yılını kaplayan tarihî değişimlerle bağlantıya gelecektir.

Cambridge Üniversitesi Psikoloji Laboratuvarı direktörü Prof. Frederic Bartlett, Mümtaz Turhan’ın Erzurum’da köy topluluğu üzerinde yaptığı araştırmalara ilgi göstermiş ve araştırmalarını bir tez halinde geliştirmesi için onu teşvik etmiştir. Kültür değişimlerinin genel bir çerçevesinin çizildiği ve kültür değişimlerini etkileyen faktörlerin analizinin yapıldığı ayrı bir bölümle birlikte Cambridge Üniversitesi’ne sunduğu bu araştırma ile Turhan, ikinci defa doktora derecesini almıştır.

Turhan, bu defa sosyal psikoloji alanında hazırladığı doktora tezini, yurda dönüşünden sonra genişletmiştir. Kültür değişimlerinin psikolojik bakımdan incelenmesi, kültür ve medeniyet kavramları, serbest ve mecburi kültür değişimlerinin incelenmesinden şimdiye kadar elde edilmiş sonuçlar gibi bölümleri ekledikten başka, Lâle Devri’nden cumhuriyetin ilanına kadar geçen iki yüz yılı aşkın süredeki kültür değişimlerini tarihî gelişimi içinde inceleyerek yorumlamıştır. Turhan bu çalışma ile 1950’de profesörlüğe yükseltilmiştir.

Kültür Değişimleri adıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nce 1951’de yayınlanan kitapta, Lâle Devri’nin başlangıcından 3. Selim’e kadar geçen süre (1718-1789), serbest kültür değişimleri dönemi olarak nitelendirilir. 3. Selim zamanı (1789-1807), serbest kültür değişimleri dönemi ile zorlayıcı kültür değişimleri dönemi arasında geçiş dönemidir. 2. Mahmut’tan cumhuriyetin ilanına kadar geçen süre de (1808-1923), zorlayıcı kültür değişimleri dönemidir. Serbest kültür değişmesinin ölçütü, değişiklikleri halkın kendisinin istemesi ve başlatması,

eğer yönetim başlatıyorsa değişikliğin kabulü için halkın zorlanmamasıdır. Zorlayıcı kültür değişimleri dönemi kendi içinde dört evrede incelenmiştir: 2. Mahmut zamanı (1808-1839), Tanzimat Devri (1839-1876), 2. Abdülhamit zamanı (1876-1908) ve Meşrutiyet Devri (1908-1923).

II. BÖLÜM
BATI'YA YÖNELİŞİN ANLAMI:
BİR DÜŞÜNCE VE KARAKTER İNSANI
OLARAK MÜMTAZ TURHAN

FİKREN anlaşılamadığı muhaliflerini bile bilim insanı şahsiyetinin ve dürüst karakterinin inanılmaz ahengi ile içten içe hayran bırakan Mümtaz Turhan'a, onun asistanı olmayı bahtiyarlık saymış bir kimsenin hayran olması çok doğaldır. Böyle olmakla birlikte, ben bu incelemeyi bu müstesna insana övgü yazmak amacıyla yapmadım. Amacım onun fikirlerini anlamak ve eleştirici bir gözle değerlendirmektir. Benim ondan aldığım bilim insanı terbiyesinin gereği de budur. Bilimde önemli olan, fikirleri aynen kabul ya da toptan reddetmek değil, fikirleri gerçeklerle yüzleştirerek gerçeğe daha uygun fikirlere doğru ilerlemektir. Bilimde, ilgili verilerin hepsini kanıt tutarak fikirlerin doğruluk ve yeterlik derecesini kontrol etmek esastır. Yapılacak başka gözlemlerin sağlayacağı yeni veriler ve geliştirilen daha ince kontrol işlemleri, fikirlerde değişmeler meydana getirebileceğine göre bilimde önemli olan, bir fikri harfi harfine benimsemek ya da toptan reddetmek değil, fikirleri bir köşede kalmaktan kurtaracak düşünce geleneğini sürdürmektir. Onun içindir ki bilimde bir kısım insanların peşinden gittiği, bir kısmının ise

karşı olduğu değişmez fikirler yani doktrinler yoktur; bizi gerçeğe daha yakın fikirlere ilerleteceği ortaklaşa kabul edilen katkılar vardır. Mümtaz Turhan, kültür değişmeleri probleminin anlaşılmasına bu anlamda büyük katkıda bulunmuş bir bilim insanıdır.

Mümtaz Turhan’ın katkısının ne olduğunu ortaya koymaya çalışan bu kitapta, aynı problemle ilgili olarak Ziya Gökalp’ın, Osman Turan’ın ve Erol Güngör’ün eserlerinde tespit etmeye çalıştığım kültür ve medeniyet kavramlarını da ele alarak Türkiye’nin değişme probleminin incelenmesinde meydana gelmiş olan düşünce geleneğini belirginleştirmeye çalıştım. Bilim insanları, bir düşünce geleneği kuramazsa, birbiriyle bağlantısız kalan fikirler kendi köşelerinde unutulur gider ve yeni nesiller düşünmeye hep sıfırdan başlar. Oysa bir düşünce geleneği, geçmişin birikimini sunmakla kalmaz; verimli eleştirinin yapılacağı bir düşünce zeminini de oluşturur. Bir problem karşısında boşlukta düşünmekten kurtulan yeni nesiller, böylece hakikate gittikçe daha çok yaklaşan düşünceleri geliştirme imkânını bulur.

1944’te İngiltere’ye giden ve orada düşüncelerini kültür değişmeleri problemi üzerinde yoğunlaştıran 36 yaşındaki Mümtaz Turhan nasıl bir insandı? Bir düşünce insanının hayatı ve şahsiyeti her şeyden önce onun fikirlerinin gelişiminde izlenir. Mümtaz Turhan, Almanya’daki psikoloji öğrenimi sırasında Max Wertheimer, Wolfgang Köhler ve Kurt Koffka gibi Gestalt psikoloji ekolünün kurucularını tanıdı. Gestalt teorisi, psikolojik hayatın şekillenmesinde parçaları değil, bütün içindeki ilişkileri ön plana çıkarır; algı öğelerinin tekrarlama yoluyla hafızaya geçirilmesine değil, algı planının yeniden yapılandırılmasına ve böylece algı içeriğinin anlamının ve işlevinin kavranmasına önem verir. Mümtaz Turhan bu ekolün görüşlerinden etkilendi. Bundan başka, herhangi bir teorik yaklaşıma yakınlık duy-

maktan ayrı, genel bir düşünme niteliği olan bilim zihniyetinin ve bilim metodunun düşüncede doğurduğu farkı kavradı. Sanırım değişik bir kültürde farkına vardığı ve derinden etkilendiği bu yeni düşünme tarzı onun karakteri ile kaynaştı. Gerçekten, benim tanıdığım Mümtaz Turhan, bilim zihniyeti ile ahlâk dürüstlüğüünün birbirinden ayıramaz nitelikler olduğuna inanıyordu. Çünkü bilim zihniyeti onda, sadece akademik faaliyet sırasında başvuru alan iğreti bir metot ezberciliği değil, ister laboratuvarında ister toplum içinde olsun, olaylara ve meselelere bakış tarzını belirleyen bir kafa yapısı idi.

İnsanların görünüşteki davranışlarının arkasında, o davranışlara asıl anlamını veren karakter yapısını çok iyi değerlendirirdi. Karakteri eğip büken tipte beceriklilik onu rahatsız ederdi. Bir öğretim üyesi hakkında, “her şarta uyum kabiliyeti beni korkutuyor” demişti. Hassas bir gözlemci olduğu halde, kısa süreli izlenimlerine göre hareket etmezdi. Davranışların ortaya çıktığı şartları ve zaman boyutundaki gelişmesini dikkate alır ve böylece kanaatlerini kontrol ederdi. Sıradan insanları çok şiddetli tepkilere sevk edebilecek durumlarda, tepkisini duygusal bir üslûpla değil, karşısındakinin aklını kullanarak anlayabileceği ve objektif olarak kabul edebileceği biçimde dile getirirdi. Turhan’ın şahsiyetini yoğuran bilim zihniyeti, böylece, onun günlük hayattaki davranışlarını da son derece ölçülü ve temkinli yapıyordu.

Aydınlık derecelerinin derinlik algısı üzerindeki etkilerine ilişkin deneysel psikoloji doktora tezini yanında hazırladığı Wertheimer’in kişiliği de Mümtaz Turhan’ı etkilemişti. Wertheimer, keskin gözlemler yapan, orijinal düşünceler üreten, iyi dinleyen, az konuşan bir insandı. Son derece zeki idi; söze karıştığı zaman, meseleyi kimsenin aklına bile gelmeyen değişik bir açıdan analiz ettiğini ve meselenin can alıcı noktasını yakaladığını belli

eden bir fikir ya da soru ortaya atardı. Mümtaz Turhan'ın böyle bir şahsiyetten etkilenmiş olması basit bir görüşle taklit olarak değerlendirilmemelidir. Etkilenmek, aslında, insanların yetişmesi için gerekli bir yetenektir. Önemli olan, etkilenmenin kaynağının değerli olması ve etkilenen şahsın da etkiyi, kendine özgü bir şahsiyet terkihi içinde kullanarak kendi başına bir değer olabilmesidir.

Mümtaz Turhan büyük bir şahsiyetti. Mütevazı idi. Fakat kendini alçak gönüllü gösterecek yapay sözler sarf etmezdi. Onun tevazuu, hakikaten büyük bir insanın doğallığından, sadeliğinden ibaretti. Fikirlerini hiçbir zaman zorlarcasına ve ben bilirim der gibi söylemezdi. Çoğu zaman, konuştuğu kimsenin düşünmesini teşvik edecek bir belirsizlik durumundan hareket etmeyi yeğlerdi. Fikirlerini söylerken, ses tonundan, düşünmeye devam ettiği belli olur ve insan farkına varmadan onunla birlikte düşünmeye başlardı. Şahsiyetinde, büyük bir mimari eserinin insanı hayret ve hayranlığa sevk eden sağlam yapısı ve estetik ahengi vardı.

O yüzden, onun karakter vasıflarını peş peşe sıralayarak bu yapıyı ve ahengi anlatmak imkânsız gibidir. Alışılmış nitelemelerle, kibardı, vakurdu demek fazla bir şey ifade etmez. Çünkü onun kibarlığı her türlü yapmacıklıktan uzak, hassas, iyi kalpli ve mert bir insanın düşünceliği halinde kendini belli ediyordu. Onun vakarı, her türlü bencillikten arınmış olgun bir ağırbaşlılık ve kendi iç dünyasını kolayca açmayan, fakat başkalarınınkine de karışmamaya özen gösteren ölçülü bir mesafelilik içeriyordu. Başkalarının hata ve kusurlarını, duruma göre bazen zarafetle birleşen tatlı bir babacanlıkla, bazen de bir üzüntü çizgisi taşıyan sabır ve anlayış dolu bir sükûtle karşılardı. Herkesin kendi idraki ile kendini düzeltmesini beklerdi. İyilik yapacaksa kendini şahsen aradan çıkararak bir mizan- sen içinde yapar, böylece iyilik yaptığı kimsenin minnet

altında kalmasını önlerdi. Bilim zihniyeti, hayatının hiçbir anında dışına çıkmayacağı kadar onun doğal düşüncüş biçimi olmuştu. Nasihat etmezdi; tavsiyede bulunmazdı. Yakınındakilere, yetiştirmekte olduğu gençlere ne vatan millet sevgisinden ne ahlâktan ne de bilim zihniyetinden söz etti. Tutum ve davranışlarıyla örnek olarak ortadaydı, o kadar. Mümtaz Turhan tam anlamıyla bir ahlâk kahramanıydı.

Mümtaz Turhan’ın, 1944’te İngiltere’ye gitmeden önce kaleme aldığı üç makalesi, Remzi Oğuz Arık’ın 1942’de çıkarmaya başladığı “Millet” dergisinde yayınlanmıştır. Bu incelemede Mümtaz Turhan’ın psikoloji ile ilgili telif ve tercüme kitap ve makalelerini ele almayacağım. Bunun sebebi, o çalışmaları önemsiz görmem değil, Mümtaz Turhan’ın, kültür değişmeleri probleminde katkısı üzerinde yoğunlaşarak onun biyografisini, aynı zamanda, Türkiye için önemli bir probleme ilişkin bir monografi tarzında yazmak isteğimdir. “Millet” dergisindeki üç makalenin topluca incelenmesi, Mümtaz Turhan’ın şahsiyetinin belirlenmiş bazı yönleri hakkında fikir verir. Fakat önce onun Remzi Oğuz Arık’la dostluğunu anlatacağım. Mümtaz Turhan’ın Remzi Oğuz’u tanınması, Almanya’da öğrenimde iken oldu.

Vatansever ve son derece samimi bir insan olan Remzi Oğuz, 1926-31 yılları arasında Paris’te arkeoloji öğrenimi gördü. Vatan hasretiyle yanıp tutuşan Remzi Oğuz, gurbet ellerinde kendi gibi öğrenci olan Türk gençleriyle şefkat dolu bir yürekle meşgul oldu; onları bir araya getirerek vatan ve millet düşüncesini bir heyecan kaynağı olarak canlı tutmak için çırpındı. İnsanlarla ancak uzun sürede ve belli bir mesafe dahilinde ilişki kuran ve gurbeti, normal olarak hissedilecek şiddetin çok üstünde bir şiddetle iliklerinde hisseden Mümtaz Turhan, kendisinden sekiz dokuz yaş büyük olan Remzi Oğuz’a, ağabeyiymiş gibi,

içten bağlandı. Adana'nın sıcakkanlı Remzi Oğuz'u ile Erzurum'un soğukkanlı Mümtaz Turhan'ını çok yakın iki dost yapan ortak vasıflar, ifade şekilleri ne kadar değişik olursa olsun, ikisinde de şaşmaz bir biçimde fark edilen duygululuk, mertçe bir dürüstlük ve bir de Türkiye'ye ve üstündeki insanlara besledikleri engin sevgiydi. Mümtaz Turhan, Remzi Oğuz'un bir uçak kazasında ölümü üzerine “İstanbul” dergisinin Mayıs 1954 sayısında, “Vatan onun büyük ve ebedî aşkıydı. Bu uğurda katlanmayacağı cefa, yapmayacağı fedakârlık yoktu. Bütün varlığıyla vatanın emrinde, vatan onun benliğinde idi” diye yazmıştı. “Ölüm vatan uğrunda ise şehadet olur; şeklinin bir ehemmiyeti yoktur. Eminim ki henüz on altı yaşındayken cılız çocuk vücuduna rağmen boyundan uzun tüfeği ve kendinden ağır teçhizatıyla gönüllü olarak vatan hudutlarına koşarken hangi ruh haleti içinde idiyse, bu defa Adana'dan ayrılırken de aynı hisleri taşıyordu.”

Mümtaz Turhan, Remzi Oğuz hakkında düşündüklerinin aynını kendi ruhunda hissediyordu. Bütün hayatını sessiz sedasız, Türk milletinin hayati davalarını bilim temeli üzerinde çözüme kavuşturmaya adanmıştı. Bilim zihniyetiyle donanmış yüksek seviyeli ve aynı zamanda millî haslet ve değerlerini koruyan haysiyetli bir millet olarak yaşayabilmek için çareler aradı. Millete uluorta akıl öğretme yolunun bırakılmasını, memleket meselelerini bilimsel araştırmalara dayanarak uzmanca çözümleme yolunun açılmasını istiyordu.

Kurtuluş Savaşı sırasında çocuk yaşta olduğu için Remzi Oğuz gibi gönüllü olamamıştı. Ama çiğnenen vatanın sızısını yüreğinde hissetmişti. İsimsiz bir vatansever olan arkadaşı Emin Molu'nun Remzi Oğuz'dan iki ay önce ölümü üzerine “İstanbul” dergisinin Mart 1954 sayısında yazdığı yazıda, vatan sevgisinin Mümtaz Turhan'ın ruhunu nasıl sarmış olduğunu bize duyuracak satırlar vardır.

“Birinci Dünya Harbi’nin ıstırap ve sefaleti, millî mücadele ruhunun büyüklüğü içinde yetişen, böylece hem memleketin can çekişen nefesini göğüslerinde, hem kurtuluşun hamlelerini nabızlarında duyan bu nesil, vatanın kaderinin ta kendisi olmuş, ondan artık bir türlü ayrılamamıştır. İstiklâl mücadelesine bilfiil iştirak edemeyecek kadar genç, fakat ona seyirci kalamayacak kadar olgun olan bu nesil...”

Mümtaz Turhan millî mücadele başlarken 11, zaferin kazanıldığı 1922 yılında 14 yaşındadır. İstiklâl Harbi dediğimiz ve genç ihtiyar, kadın erkek Türk milletinin eli silah tutan her ferdi âdetâ tırnaklarıyla bu topraklara tutundurarak Anadolu’yu kutsallaştıran emsalsiz mücadele, çocuklukla gençlik arasındaki Mümtaz Turhan’ın şahsiyetini yoğurmuş, onun çalışmalarının asıl gayesini ruhunun derinliklerinde belirlemişti. Emin Molu’yu anlatırken dediği gibi, artık her türlü faaliyetini, bütün benliğini kaplayan millî mücadele ruhu ile ve şahit olduğu millî felâketlerin hatırası zihninde hâlâ canlı bir şekilde yaşıyorken yapacaktı. Nitekim *Kültür Değişmeleri*’nin önsözünde, konunun, bilimin objektif metotlarıyla incelenmesi gereğini vurgularken Türkiye açısından taşıdığı hayati önemi belirtmekten de geri durmaz. Bu iki öge, yani bilim ile vatanseverlik duygusu arasında ona göre bir zıtlık ya da bir uzaklık yoktur. Hatta öyle bir zamanda yaşıyoruz ki onun gözünde, bu öğelerden birincisine değer vermedikçe ikincisinin bir anlamı kalmamıştır.

Garpllaşmanın Neresindeyiz?’in önsözünde “İçtimai hayatımızda yıkılan birçok şeylere mukabil pek az şeyin yapılabilmesi derin bir kültür buhranı yaratmıştır.” dedikten sonra şöyle devam eder: “Bu vaziyette mutlaka bütün enerjimizi içtimai bünyeyi kuvvetlendirecek tedbirler etrafında toplamamız icap ediyor. Korkunç bir içtimai istiklâl savaşı içinde olduğumuzu unutmamalıyız.

Ferdin olduğu gibi milletin de kaderini bu mücadele tayin edecektir.” Bu satırlarda, Rus işgaliyle göç etmek zorunda kalarak yayan yollara düşmüş, sonra da Anadolu’nun orta yerinde düşman çizmesi görmenin acısını tatmış bir çocuğun, şimdi bir bilim insanı olarak iktisadi kalkınma ve içtimai yapılanma savaşına yüreği titreyerek katılımını görüyoruz. Ama o, Anadolu’nun düşmandan temizlenmesinin yorgun sevincini de yaşamıştır. O yüzden, şu ümit dolu sözlerle devam eder: “Biz, memleketin imkânlarını göz önünde tutarak bu mücadeleden muzaffer çıkabileceğimize inananlarız.”

Şimdi Turhan’ın “Millet” dergisinde çıkmış olduğunu söylediğim üç makalesine dönebiliriz. Derginin Mayıs 1942 tarihli ilk sayısında yer alan birinci makale “Şahsiyet Üzerine Düşünceler” başlığını taşıyor. Sosyolojide fert ve toplum ilişkisinin değişik anlayışlarla kavramlaştırıldığını ve bu anlayış farklarının sosyolojinin en önemli ve en çetin meselelerinin temelinde bulunduğunu belirten Turhan, bir uçta en basit ferdiyetçilikten anarşizme, öbür uçta yalınkat bir toplumculuktan en koyu sosyalizme kadar bütün ideolojilerin kaynağını fert ve toplum ilişkisinin farklı tasarımlarında görür.

Durkheim’ın toplumcu teorisine göre fert tamamen toplumun etkisindedir. Fert, kimliğini toplumdan alır. Kendini en serbest bilip hareket ettiği zamanlarda bile toplumun etkisinden kurtulamaz. Bunun karşıtı ferdiyetçi teoriye göre, asıl olan toplum değil ferttir. Toplum, bir araya gelen fertlerin toplamından başka bir şey değildir. Fert her yönden topluma üstündür ve onu etkileyebilir. Bir toplumda, fertten kaynaklanmayan ne bilim ne edebiyat ne iktisat ne de sanayi vardır. Bütün fikir hareketleri, yenilikler, inkılâplar, ilerlemeler ferdin eseridir. Fert ortaya koyar, toplum kabul eder.